

ОСОБЛИВОСТІ СЕМАНТИКИ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ СУФІКСА -А- ЯК ЗАСОБУ ВИРАЖЕННЯ ІТЕРАТИВНОСТІ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Розглядаються функціонально-семантичні особливості суфікса -а- як засобу вираження ітеративності в сучасній українській мові; здійснено аналіз функціонально-семантичних ознак суфікса -а-; з'ясовується питання взаємозв'язку елементів семантики й функціонування в структурі дієслів із суфіксом -а-.

Ключові слова: ітерація, мультиплікативність, функціонально-семантичні особливості, семантична мотивація, акціональна ітеративність.

Doctorate L.I. Paryliak – PU by name Volodymyr Stefanyk

The peculiarities of semantic and functioning of suffix -a- as a mean expressing iterativity in modern ukrainian language

In the article the functional-semantic peculiarities of the suffix -a- as mean of expressing of iterativity in modern Ukrainian language are examined. The semantic features of this suffix are analysed. The problem of interdependence of semantic and functional elements in the structure of the verbs with suffix -a- is considered.

Keywords: iterativity, multiplikativity, functional-semantic peculiarities, semantic motivation, actional iterativity.

У сучасній українській мові існує особлива група дієслів-ітеративів із значенням кількісної характеристики дії. Лексеми цієї групи є об'єктом дискусійних досліджень мовознавців, у працях яких представлені полярні погляди щодо трактування семантики ітеративів. У загальному вигляді проблема розглядається в межах двох протилежних тез: "дієслово в силу своєї семантики менше за інші частини мови виражає значення кількості" [9] – "у мовах поряд з кількісними характеристиками у сфері іменника існують кількісні характеристики у сфері дієслів, причому характеристики надзвичайно різноманітні" [7, 8]. Саме різноманітність і нестандартність формальних засобів вираження кількісних характеристик дії, певна аморфність категорії множинності, представленої чітко вираженою опозицією форм, спонукали нас до виділення одного із формальних показників ітеративності (суфіксу -а-) та здійснення аналізу його функціонально – семантичних особливостей. Частково ця проблема співвідноситься з питаннями, які піднімають у своїх дослідженнях А.К. Смольська, О.І. Бондар [5], здійснюючи діяхронічно-синхронічний аналіз еволюції семантики ітеративів у межах дієслів руху, В.Б. Задорожний [1], Н.Ф. Клименко [3], Є.А. Карпіловська [2]. Нашою метою є охарактеризувати систему значень конкретної афіксальної морфеми, які входять в семантичну зону ітеративності, а також подати їх класифікацію.

Суфікс -а- у безпрефіксних дієсловах виступає найпродуктивнішим ітеративнотворчим афіксом. Ядерною семантичною функцією цієї морфеми є вираження семантики кількості (деякої кількості повторів дії), яку суфікс -а-

¹ Наук. керівник: доц. В.М. Барчук, канд. філол. наук, кафедра укр. мови – ПУ ім. В.Стефаника.

² Прикарпатський університет ім. Василя Стефаника, м. Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57.

Тел.: (380-3422)2-21-40. Факс: (380-3422)3-15 74. E-mail: inst@pu.if.ua

додає до загального значення основи. Семантика ітеративів із суфіксом -а- визначається дослідниками як мультиплікативна [4], або такі дієслова характеризуються як звуко-світло-зображувальні чи образні [6]. Мультиплікативи означають серії мікродій, які регулярно повторюються через невеликі проміжки часу й залишаються тотожними собі протягом всього періоду їх здійснення [4].

При аналізі ітеративів з суфіксом -а-, за способом мотивації їх семантики в межах семантичної зони мультиплікативності протиставляються сенсорні (конкретно-чуттєві) й акціональні (конкретно-подієві) ітеративи.

1. Мотивація семантики дієслів підзони сенсорної ітеративності пов'язана з сенсорними властивостями людини ідентифікації себе, предметів та явищ об'єктивної дійсності в просторі й часі за допомогою конкретних органів чуття, зокрема слуху (рівень звукового сприйняття) й зору (рівень образного сприйняття). У зв'язку з цим в межах семантичної підзони сенсорної ітеративності протиставляються дві групи ітеративів із суфіксом -а-:

1.1. Акустичні ітеративи – дієслова, семантика яких диференціюється на рівні звукового сприйняття. Суфікс -а- виконує функцію семантичного ітеративізатора конкретної акустичної мікродії: аукати, ахати, бекати, вйокати, гавкати, гакати, гаркати, гейкати, егекати, йойкати, каркати, квакати, квокати, крякати, кувікати, кудахкати, кудкудакати, кукаати, кукукати, кукурікати, кумкати, курликати, мекати, мекекати, мукати, муркати, нокати, нукати, нявкати, ньокати, ойкати, ойойкати, охати, пхекати, такати, тикати, ухати, фукати, хакати, хихикати, цівкати, цуцукати (до собаки), цьвохкати (до коня), шикати. Таким чином, кожне "ау", "ах", "бе", "вйо" в структурі акустичних ітеративів є певним "звуковим квантом", що реалізується (здійснюється) органами артикуляції.

У межах групи акустичних ітеративів можливий поділ за суб'єктною характеристикою (носій) реалізації звукової дії:

- суб'єкт-особа: аукати, ахати, вйокати, гакати, гейкати, егекати, йойкати, нокати, нукати, ньокати, ойкати, ойойкати, охати, пхикати, такати, тикати, ухати, фукати, хакати, хихикати, цуцукати (до собаки), цьвохкати (до коня), шикати;
- суб'єкт – істота (тварина, птах): бекати, гавкати, гаркати, каркати, квакати, квокати, крякати, кувікати, кудахкати, кудкудакати, кукаати, кукукати, кукурікати, кумкати, курликати, мекати, мекекати, мукати, муркати.

Однак такий поділ є досить умовним у зв'язку з високим метафоричним потенціалом акустичних ітеративів, у яких суб'єктами звукової ітеративної дії виступають істоти, і може використовуватися лише за умови вживання цих дієслів у прямому значенні.

Акустичні ітеративи можуть вказувати також на те, якою саме є звукова дія або на те, в який спосіб відбувається її здійснення, тобто вони виступають показниками семантики акустичної динаміки у просторі й часі. У зв'язку з цим за способом реалізації акустичної дії у межах семантичної зони акустичної ітеративності протиставляються дві групи ітеративів:

- означально-акустичні, пов'язані з акустичними діями, що вказують на те, якою є акустична динаміка, який саме звук (чи комбінація звуків) підлягають повторенню: аукати, ахати, вйокати, гакати, гейкати, егекати, йойкати, нокати,

ти, нукати, ньокати, ойкати, ойойкати, охати, пхикати, такати, тикати, ухати, фукати, хакати, хихикати, цуцукати (до собаки), цьвохкати (до коня), шика-ти. Для означально-акустичних ітеративів характерна чітка диференціація повторюваних квантів звукової дії.

- обставинно-акустичні або просодичні, пов'язані з акустичними діями, що вказують на те, як здійснюється акустична динаміка: бовкати, верещати, гарикати, гурчати, лепетати, миркати (незрозуміло говорити), пирхати? щебетати. Просодичні ітеративи пов'язані з особливостями артикуляції звуків у процесі говоріння, з такими акустичними характеристиками як висота, тембр звуку, частота звукових коливань. На відміну від означально-акустичних, семантика обставинно-акустичних ітеративів характеризується відсутністю чіткої диференціації повторюваних квантів звукової дії.

За умови функціонування акустичних ітеративів у переносному значенні, можливі контамінації означальної й обставинної семантики. Це відбувається у випадках реалізації суб'єктом-особою звукової дії суб'єкта-істоти: бекати, гавкати, гаркати, каркати, квакати, квокати, крякати, кувікати, кудахкати, кудкудакати, кукаати, кукукати, кукурікати, кумкати, курликати, мекати, мекекати, мукати, муркати. Так, наприклад, зміст дієслова муркати (щось собі під ніс) визначає семантика акустичної обставинності, актуалізована контекстуальним показником (собі) у формі акустично-означачального ітератива.

1.2. Образні (візуальні) ітеративи – дієслова, семантика яких диференціюється на рівні зорового сприйняття. Суфікс -а- виконує функцію семантичного ітеративізатора конкретної візуальної мікродії, показника її образної динаміки: блимати, блискати, мигати. На відміну від акустичних ітеративів, образним (візуальним) дієсловам не властивий стійкий фонетично мотивований зв'язок між фонемами слова й, покладеною в основу номінації, ознакою об'єкта денотата.

У цій групі виділяються власне образні (візуальні) ітеративи глипати, зиркати. Їх семантика пов'язана не тільки із зоровим сприйняттям ітеративної дії, а й із самим її здійсненням органами зору. У зв'язку з цим визначальною в диференціації семантики цих дієслів є ідентифікація суб'єкта ітеративної дії. Якщо суб'єкт ітеративної дії виражений займенником 1-ої особи однини (я глипаю), то очевидно у такому випадку є ядерність акціональної семантики й підрядність сенсорної, оскільки ітеративна дія насамперед реалізується органами чуття суб'єкта, а не сприймається ними. Якщо ж суб'єкт ітеративної дії виражений займенником будь-якої іншої особи (крім 1-ої особи однини), то ядерною виступає власне сенсорна семантика, оскільки ситуація він зиркає передбачає наявність того, хто візуально сприймає цю дію.

2. Мотивація семантики дієслів підзони акціональної ітеративності пов'язана безпосередньо з фізичною діяльністю людини або з конкретними фізичними діями, спрямованими на певний об'єкт.

Акціональні ітеративи – дієслова, семантика яких диференціюється не на рівні чуттєвого сприйняття, а на мисленнєвому, раціональному (усвідомлення фізичної діяльності чи конкретної події). Суфікс -а- виконує функцію семантичного ітеративізатора конкретної фізичної мікродії, вказуючи, відповідно, на її фізичну динаміку: бризкати, буцати, гойдати, гуцати, дригати,

дрижати, двигати, ковтати, мазати, махати, пірнати, ремигати, рискати, сапати, тикати, шпигати. Дієслова підзони акціональної ітеративності мають слабовиражену мультиплікативну семантику порівняно з дієсловами підзони сенсорної ітеративності.

У випадку, коли певна фізична дія в процесі її реалізації або в результаті здійснення має акустичний ефект, відбувається контамінація акціональної й акустичної семантики в семантичній структурі ітеративних дієслів.

3. Акціонально-акустичні ітеративи – дієслова, семантика яких диференціюється як на раціональному рівні, так і на рівні чуттєвого сприйняття, оскільки акустичний ефект усвідомленої фізичної дії (події) сприймається органами чуття. Суфікс -а- виконує функцію семантичного ітеративізатора акціонально-акустичної мікродії, вказуючи на її фізично-акустичну динаміку: бабахати, бамкати, бренькати, брязкати, гримати, грюкати, гупати, гуркати, драпати, дренькати, дмухати, жбухати, жмакати, калатати, капати, ляскати, пацати, смоктати, сьорбати, тупати, шльопати.

Таким чином, основними функціонально-семантичними особливостями суфікса -а- як показника семантики ітеративності є:

- 1) експлікація суфіксом -а- значення мультиплікативності – регулярного повторення через невеликі проміжки часу серій мікродій, їх тотожність собі протягом всього періоду здійснення;
- 2) ітерація сенсорно мотивованих основ акустичних і образних (візуальних) дієслів;
- 3) ітерація раціонально мотивованих основ акціональних дієслів;
- 4) ітерація раціонально-сенсорно мотивованих основ акустично-раціональних дієслів;
- 5) вираження семантики акустичної, образної чи фізичної динаміки ітеративної дії відповідно до способу мотивації семантики ітеративного дієслова.

Література

1. **Задорожний Б.В.** Реконструкція акцентних процесів у префіксальних дієслівних утвореннях// Мовознавство, 2003, № 1. – С. 69-72.
2. **Карпіловська Є.А.** Конструювання складних словотворчих одиниць: на матеріалі української мови. – К., 1990. – 156 с.
3. **Клименко Н.Ф.** Основи морфеміки сучасної української мови. – К.: Либідь, 1998. – 182 с.
4. **Маслов Ю.С.** Система основных понятий и терминов славянской аспектологии// Вопросы общего языкознания. – Л.: Наука, 1965. – С. 53-80.
5. **Смольська А.К., Бондар О.І.** Еволюція семантики дієслів руху в аспекті типології української та сербської мов// Мовознавство. – 2003, № 2-3. – С. 138-144.
6. **Харитонов Л.Н.** Формы глагольного вида в якутском языке. – М.-Л.: Наука, 1960. – С. 138-139.
7. **Чеснокова Л.Д.** Выражение категории количества глагольными формами современного русского языка// Вопросы языкознания, 1983, № 6. – С. 82-90.
8. **Чеснокова Л.Д.** Категория количества и синтаксические структуры// Вопросы языкознания. – 1981, № 2. – С. 44-52.
9. **Швачко С.А.** Языковые средства выражения количества в современном английском, русском и украинском языках. – К.: Вища школа, 1981. – С. 18-20.
10. **Новий** тлумачний словник української мови. – К.: Аконіт, 2001. – 684 с.